

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Максим ЯРЕМЕНКО (Київ)

КИЇВСЬКІ МОНАСТИРСЬКІ ТА ПРИВАТНІ ЧЕРНЕЧІ БІБЛІОТЕКИ XVIII СТОЛІТТЯ І “ЛІТЕРАТУРНІ УПОДОБАННЯ” МОНАШЕСТВА*

Колекціонування книг, “споживання” друкованого та писаного слова відносяться до характеристик, які свідчать насамперед про інтелектуальний рівень власників/користувачів бібліотек, а також про їхні запити і потреби, зокрема й духовні.

Зрозуміло, що спасіння власної душі (основна спонука відречення від мирського життя і складання обітів у східній чернечій традиції) вважалося доступним і для неграмотних чи напівграмотних ченців, про що свідчать приклади із житій святих. Студії над монастирськими (а тим паче приватними) книгозбірнями допоможуть якраз конкретизувати не лише одне з джерел (тексти) черпання мудрості та правд віри, а й відобразять інтелектуальні запити чернецтва. Крім того, вони дадуть змогу репрезентувати ширше коло представників спільнот.

Перед тим, як перейти до викладу матеріалу, зауважу, що більша частина членів усіх чернечих братств (щонайменше 2/3 складу) київських чоловічих неставропігійних монастирів XVIII ст., про які піде мова, принаймні засвоювали початки грамотності, що передбачало якраз вміння читати¹. Таким чином, можна твердити хоча б про потенційну здатність до “споживання” книг.

Монастирські бібліотеки

Традиційно вважається, що монастирі здавна були центрами книжної вченості, де створювалися, переписувалися, накопичувалися книги. Не

* Підготовка статті частково уможливлена завдяки підтримці Канадського Інституту Українських Студій при Альбертському університеті (з Меморіального фонду ім. Марусі Онищук та Іванка Харука).

¹ Щоб не перевантажувати текст відповідними аргументами, пошлюся на мої статті, у яких йдеться про освітній рівень київських ченців і наводяться докази на підтвердження вищесказаного, див.: *Яременко М.* Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721–1740 рр.): спроба колективного портрета // *Київська старовина*. – 2001. – № 6. – С. 51–52; *його ж.* Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // *Архіви України*. – К., 2002. – № 1–3. – С. 161–163.

ставлячи собі за мету розглянути всі питання, пов'язані із функціонуванням бібліотек київських неставропігійних обителей, охарактеризую в першу чергу їхній репертуар та коротко зупинюся на проблемі дослідження користування фондом ченцями.

Насамперед зупинюся на кількісному складі виявлених книгозбірень. Згідно з описом церковних речей Кирилівської обителі 1767 р., у рубриці “Показаніє библиотечнихъ книгъ” значилося 87 назв. Крім них було ще 30 церковних книг². У реєстрі бібліотеки Софійського монастиря 1769 р. записано 828 томів³. Згідно з описом 1787 р. у Пустинно-Миколаївській обителі налічувалося 655 книг у загальномонастирській бібліотеці та ще 185 в усіх церквах і трапезній (разом 840)⁴. На XVIII ст. фонд книгозбірні вказаного монастиря кількісно і якісно переважає Золотоверхо-Михайлівський, зокрема наявністю латинських книг, за винятком рукописів. Останніх у Михайлівській обителі збереглося 25 за XVII ст. і 70 за XVIII ст. (що, правда, лише в двох записи свідчать про належність до обителі у XVIII ст.)⁵ проти 18 миколаївських, які згадуються в описі початку XX ст.⁶ У недатованому реєстрі майна Видубицької обителі XVIII ст. вказується на наявність 199 книг в її бібліотеці⁷. Судячи з часу видання найпізнішого з датованих примірників (Молебное пение... во время заразительной и губительной немощи. – М., 1771) та змісту окремих томів із фонду (наприклад, книги “Краткое предохранительное сказание о заразительной язве с принадлежащими к тому способами и примечаниями”), описування монастиря мало місце після епідемії чуми в Києві 1771 р. Цілком імовірно, що опис складено у проміжок 1786–1787 рр., коли подібні заходи проводилися в усіх обителях у зв'язку з секуляризаційною реформою⁸.

Не вдалося виявити даних про братську та петропавлівську книгозбірні. Проте можна твердити про “маргінальність” першої та її перебування “в тіні” академічної бібліотеки. Вона, напевне, переважала монастирську (якщо та взагалі існувала у такому вигляді, як у решти київських обителей, а не містила лише богослужбову літературу), налічуючи на 1780 р. понад 8500 видань⁹.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–25.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 2440. – С. 1–40.

⁴ Там само. – Спр. 5534. – Арк. 1–124.

⁵ Ульяновський В., Кошіль О. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції). (Рукопис). – Арк. 33.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 5539. – Арк. 1–7.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 552. – Арк. 24, 26.

⁸ Там само. – Арк. 11–31зв.

⁹ Людмила Шаріпова твердить, що йдеться лише про фонд т. зв. “старої” бібліотеки на відміну від “нової”, яка містила навчальну літературу. Крім того, з 1768 р. існувала бурсацька бібліотека, що на початку 1770-х років нараховувала не менше 1000 томів:

В описі майна грецького Катерининського монастиря 1782 р. зафіксовано 112 книг (без збірки ігумена). Щоправда, до цієї кількості могли ввійти також ті примірники, які використовувалися під час богослужінь¹⁰.

Таким чином, хоч ми й володіємо різночасовими даними про київські монастирські книгозбірні, можна твердити про контекстуальність кількісних показників значимості тієї чи іншої обителі в церковному житті, її “розміру”, чисельності насельників. Екстраполяція інформації про кількість за певні роки на все століття не буде великим “гріхом” чи недостатньо достовірною. Зокрема, якщо софійська бібліотека наприкінці 60-х років XVIII ст. налічувала більше томів, ніж миколаївська наприкінці 80-х, то напевне, що вона переважала протягом усього століття. Таким чином, з усіх відомих нам книгозбірень на перше місце претендує софійська. За нею йдуть миколаївська та золотоверхо-михайлівська, потім видубицька і кирилівська. Не слід ставити в один ряд з перерахованими катерининську бібліотеку, оскільки вона є нетиповою за своїм “якісним” репертуаром. Важко порівняти кількісні склади книгозбірень досліджуваних монастирів із бібліотекою найбільшої київської обителі – Печерської лаври. Цілком імовірно, що остання в окремі роки XVIII ст. поступалася, наприклад, софійській і миколаївській, що пояснюється значними втратами від пожежі 1718 р.¹¹

Не зупиняючись на змісті книг, який був досить типовим¹², зазначу, що кириличні (“русские”) видання становили більшість лише в одній з усіх відомих мені бібліотек – видубицькій. Тут їх нараховувалося 152 супроти 47 польсько- та латиномовних¹³. В інших монастирських колекціях перевага була за латиничними друками (в першу чергу – латиною, потім – польською, подеколи – німецькою та французькою мовами). У деяких з бібліотек інколи окремі твори східної патристики навіть не представлені церковнослов'янською, а тільки латинською чи польською мовами. У софійській книгозбірні латиничні книги налічували 534 томи, “русские” – 150. Крім того, з 125 екземплярів, які потрапили до бібліотеки із приватних колекцій, майже всі виявилися латинськими¹⁴. В описі бібліотеки Миколаївської

Шаріпова Л. Про причини та наслідки пожежі, що знищила бібліотеку Києво-Могилянської академії в 1780 р. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2001. – Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. – С. 233–235.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 45. – Арк. 4–11зв.

¹¹ *Васильєв М. В.* Бібліотека Києво-Печерської Лаври // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні. Тези науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 21–23.

¹² Детальніше про репертуар бібліотеки однієї з обителей – Пустинно-Миколаївської, – характерні риси якого з певними обмеженнями (зокрема, стосовно кількісних параметрів) можна перенести на решту монастирів, див. у моїй статті: *Яременко М.* Бібліотека київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: “життя” книг // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 124–132.

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 552. – Арк. 11–31зв.

¹⁴ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2440. – С. 1–40.

обителі до рубрики “латинські” віднесено 319, а “польські” – 67 книг¹⁵. З 87 томів Кирилівської книгозбірні 29 були “руськими”, 29 латинськими і 29 польськими¹⁶.

Зрозуміти переважання, почасти – досить значне, книг латиницею над кириличними не так складно, пригадавши культурне та інтелектуальне середовище Києва (а ширше – України), зокрема, в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Дослідники вказують на значний польський культурний вплив на українську еліту. Цілком природним було явище, коли під ним перебували й ті її представники, які трималися православ'я та руської мови. Орієнтація на польську культуру, яка ввібрала багато з Західної Європи, прищеплювалася українцям під час студій у Київській академії. Польсько-латинське спрямування відчувалося не лише у змісті курсів, а й у самій організації процесу навчання, яка в першій половині XVIII ст. нагадувала існуючу в європейських, особливо польських школах¹⁷. “Ще навіть у 1740-х рр. Київську академію називали “польсько-слов'яно-латинською”, а всі без винятку її кращі випускники і викладачі – що згодом стали слугами Москви чи Російської імперії – були якщо не авторами польськомовних віршів, то принаймні збирачами польських книжок”¹⁸. Головний реформатор, котрий стояв біля витоків усіх церковних перетворень в імперії й закладав під них ідеологічну основу – Феофан (Прокопович), – писав свої проповіді польськи, а вірші на честь перемоги Петра I під Полтавою опублікував церковнослов'янською, латинською і польською мовами, з яких остання – мова оригіналу¹⁹. На інтелектуальні горизонти та естетичні смаки українських культурних діячів початку XVIII ст. польські автори, книги яких потрапляли до їхніх приватних бібліотек, мали значний вплив²⁰.

Культурна “орієнтація” на Польщу, прозахідний курс навчання в Київській академії зберігалися, на думку Ігоря Шевченка, до половини XVIII ст.²¹, хоча, здається, судячи з репертуару окремих монастирських книгозбірень, його можна продовжити ще на два десятки років. Характерно, що навіть у першій третині XIX ст. зустрічаються приватні бібліотеки київських ченців, у яких налічувалося більше книг латинкою, ніж кирилицею. Зокрема, збірка братського архімандрита Платона, що залишилася після його смерті (23 липня 1828 р.), налічувала 13 томів: лише п'ять російськомовних (чотири симфонії на різні книги Святого Письма та каталог книжкової лавки Московського університету), решта ж – твори латинською мовою (“De imitatione Christi in

¹⁵ Там само. – Спр. 5534. – Арк. 1–90.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–25.

¹⁷ *Łuźny R.* The Kiev Mohyla Academy in Relation to Polish Culture // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1984. – Vol. VIII. – N 1–2. – P. 127.

¹⁸ *Шевченко І.* Польща в історії України // *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 130.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Łuźny R.* The Kiev Mohyla Academy in Relation to Polish Culture. – P. 126–127.

²¹ *Шевченко І.* Польща в історії України. – С. 129, 131.

4 libris”, “Opera selecta Thomus a Kempri”, “Biblia Sacra...” та ще дві релігійного змісту)²².

Проте необхідно зазначити, що на XVIII ст. київські монастирські бібліотеки були своєрідним колектором книг латиницею, які накопичувалися швидше за все у XVII ст., і продовжували традиційно, “за інерцією” зберігатися в наступні роки. Зокрема, не про всі з 534 латиничних творів фонду Софійської обителі зазначається час створення (надрукування чи переписання). Але з тих, щодо яких така інформація відома, лише приблизно два десятки томів становили продукцію XVIII ст., решта – XVI–XVII ст.²³ Натомість, нові латиничні друки потрапляли до софійської книгозбірні з приватних колекцій, де вони були або ж “свіжими”, або постійно актуальними (твори Отців і т. п.)²⁴.

Репертуар книг київських (і, очевидно, загалом українських) обителей відрізнявся за складом від російських. Показовий факт, що у менших російських монастирях навіть на другу половину XVIII ст. (тобто після створення системи духовних навчальних закладів з використанням латини, управління українськими за походженням ієрархами та настоятелями, “комплектування” українськими ченцями, які збирали свої бібліотеки) книгозбірні не містили книг іноземними мовами. Наприклад, жодної з таких не згадано в описі Ніло-Сорського скита 1761 р., що охоплював 52 томи. Скит у XVIII ст. був приписним до Кирило-Білозерського монастиря, на 1732 р. налічував 12 ченців²⁵ (тобто за цією ознакою може прирівнятися до Київської Петропавлівської обителі). Російські монастирі, яких не зачепила “модернізація”, продовжували свою традицію попереднього часу накопичення кирилических книг, так само як українські – свою. Для ілюстрації на 1642 р. всі 30 книг бібліотеки Костромського монастиря – кирилическі²⁶.

У бібліотеках досліджуваних обителей досить бідно представлені книги грецькою мовою: у софійській їх нараховувалося 19, у Пустинно-Миколаївській 8, у решті вони взагалі окремо не виділяються (найімовірніше – через відсутність). Пояснення, знову ж таки, у характері локального культурного середовища та системи освіти. Грецька мова ще з попереднього часу не була затребувана у політичному, публічному житті Речі Посполитої, до того ж з середини XVII ст. вона “вже перестала бути мовою передової наукової думки”²⁷. У XVIII ст., незважаючи на викладання грецької у Київській академії, випускники навряд чи часто послуговувалися нею. За перекладом

²² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 222. – Спр. 208. – Арк. Ззв.

²³ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2440. – С. 1–40.

²⁴ Там само. – Арк. 26–28, 38.

²⁵ Шевченко Е. Э. Описи Нило-Сорского скита XVIII в. (К вопросу о книжном собрании) // Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987). – СПб., 1998. – С. 401–403, 404–405.

²⁶ Островский П., *прот* Историко-статистическое описание Костромского перво-классного кафедрального Ипатьевского монастыря. – Кострома, 1870. – С. 104–105.

²⁷ Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. – С. 182.

грецьких текстів з митрополичої катедри завжди зверталися до викладача відповідного курсу в Академії, хоча в Софійському монастирі були ценці-випускники цього навчального закладу. Невживання мови призвело до бідного комплектування монастирських бібліотек книгами, писаними нею.

Тут доречно пригадати приклад ієромонаха Якова Блоницького, який після навчання в Києві відбував різні послушання в Росії, зокрема, працював над виправленням тексту Біблії, переклав з грецької мови твір св. Іоана Златоустого про священство, книгу діянь Єрусалимського собору патріарха Досифея проти кальвіністів і книгу св. Діонісія Ареопігита про небесну та церковну ієрархію. В 1751 р. без відома церковної влади Яків Блоницький пішов на Афон, де жив вісім років, порівнюючи грецькі та слов'янські церковні книги і укладаючи лексикон “еллино-латино-славенский” та граматику книжної слов'янської мови. З паспортом із Зографського монастиря і січовим білетом у 1761 р. чернець прибув у Св. Синод, звідки його відправили в Київську єпархію, дозволивши закінчити розпочату на Святий Горі роботу. Живучи спочатку в Пустинно-Миколаївському (7 років), а потім Золотоверхо-Михайлівському монастирях, Яків відредагував і виправив “граматику славенскую”, написав “лексикон еллино-латино-славенский” обсягом 400 аркушів та “лексикон латино-славенский”, який містив більше 36000 “вукабул”, а також зібрав “вокабул славенских” близько 80000 “ради сочинения лексикона славено-греко-латинского”²⁸. Очевидно, саме через убогість київських книгозбірень на грецькі книги ієромонах Яків Блоницький, який певний час проживав у місті та студіював там в Академії, після повернення з Афону просив у Св. Синоду не відправляти його в Київ, а для завершення роботи з укладання лексиконів і граматики залишити при московській друкарні, де бібліотеки “доволни имеются”: “Точію же доношу, что когда отправлен буду в Киев я нижайший, то надежда многолѣтних тѣхъ трудов моихъ окончанія всячески имеет пересѣцися (зане тамъ никакой способности к сему мною не усмотрено в киевском первобытїи) и по тому желаемой оной пользы сообщенія трудов реченныхъ ко оупотребленію охотникам лишится могу...”²⁹

Окремо від традиційних монастирських бібліотек стоїть колекція грецького Катерининського монастиря. Її фонд на 1782 р. складався з 82 грецьких, 20 “російських”, 3 латинських і 1 “волоської” книг³⁰. За змістом тут абсолютну перевагу мають богослужбові тексти зі Святим Письмом та його частинами, коментарями. Переважання грецького репертуару зрозуміле,

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 169. – Оп. 6. – Спр. 4. – Арк. 4зв.–6; Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 796. – Оп. 42. – Спр. 69. – Арк. 1–2, 13, 15–16, 19–25; *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721–1795 г.г.). – К., 1905. – Т. II (1751–1762 г.г.). – С. 71–74; *Аскоценский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. II. – С. 114–116.

²⁹ РГИА. – Ф. 796. – Оп. 42. – Спр. 69. – Арк. 11.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 45. – Арк. 4, 10зв.–11зв.

якщо взяти до уваги засновника обителі та грецький етнічний склад її насельників.

Таким чином, книжкові фонди досліджуваних монастирів на XVIII ст., хоча й відрізнялися кількісно, проте схожі були за якісним складом. Постає питання: чи дійсно більшість чернецтва XVIII ст. користувалася бібліотеками своїх обителей? Читання книг окремими іноками не викликає сумніву. Зокрема, щойно згадувалося про Якова Блоницького. Цікавіше придивитися до загального середовища монахів. Можна стверджувати наперед, що поза увагою загалу мали б залишатися книги грецькою, латинською, польською та іншими іноземними мовами, бо, як згадано вище, переважна більшість ченців ними не володіла.

Сказати щось напевне про читання/нечитання “русских” книг важче. Судячи з рівня грамотності монашества, більша його частина читати вміла. Хоча не буде перебільшенням припущення про існування прірви між читанням тексту та його розумінням, осмисленням. Мова спілкування ченців, напевно, не нагадувала мови книжної. Автор вже робив спробу отримати інформацію про споживання писаного слова монахами, візуально переглянувши книги та вивчивши маргіналії, фізичний стан та інші формальні ознаки (сліди воску тощо). Таке дослідження зіштовхується з цілим рядом труднощів, головним з яких є мала кількість виявлених книг, що розпорочені по різних сховищах. Переглядалися друки та рукописи Миколаївського монастиря, серед них – більше двох десятків кириличних. Аналіз показав, що ченці не обтяжували себе читанням духовної літератури, і не лише вітчизняних світил другої половини XVII – початку XVIII ст., а й тих авторів, твори яких складали Святе Передання східної Церкви, тобто були необхідними для усвідомлення і правильного розуміння правд віри³¹.

Усвідомлюючи, що запропонований метод досить недосконалий, додаю ще кілька зауважень щодо відчуження більшості чернецтва від монастирських бібліотек. Насамперед фонд книгозбірень не відбиває читацьких смаків чернечого загалу тому, що братство найчастіше не мало ніякого відношення до їхнього комплектування. По-друге, не можна навіть стверджувати про смаки тих, хто таки комплектував фонд: у формуванні завжди був присутній момент випадковості, зокрема через дарування книг, особливо у XVII ст., коли внески відігравали важливу роль, про що свідчать вкладні записи. У XVIII ст. натомість практикувався ще один “примусовий” шлях поповнення бібліотек – розсилання примірників в обов’язковому порядку згідно з указами Св. Синоду.

Підсумовуючи та зіставляючи дані про освітній рівень більшості чернецтва, аналіз частини книг однієї з обителей на предмет їх читання, “інерційність” зберігання фонду попереднього століття, почасти відсутність цілеспрямованої “політики” комплектування та незалученість до неї загалу

³¹ Аналіз див. у моїй статті: *Яременко М.* Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: “Життя книг”. – С. 135–139.

монашества, мусимо ствердити, з одного боку, некористування переважної частини ченців книжним словом, а з іншого – потребу залучити інші докази для верифікації висновків. Таким підтвердженням, на мою думку, буде аналіз власних бібліотек монахів.

Приватні чернечі книгозбірні

Варто наголосити, що репертуар чернечих книгозбірень не лише верифікує чи заперечить висновки про непослугування ченців бібліотеками своїх монастирів, а й проілюструє “літературну” сферу зацікавлень ченців, адже при комплектуванні власних фондів майже відсутній факт випадковості у підборі репертуару. Книги, які залишилися по смерті ченця, інколи ділилися між братією³². Але немає жодних підстав стверджувати про випадковість такої роздачі, під час якої, мабуть, враховувалися і потреба, і рівень освіти того, кому передавали екземпляр. Важливо, що особисті бібліотеки могли містити найновіші видання. Видубицький ігумен Яків Воронковський, наприклад, просив у 1771 р. перекладача Іноземної колегії М. М. Бантиша-Каменського вислати йому 5-ий том свіжовидрукованої книги “Von Swieten Gerhardi Comentarii in Hermanni Voerhaave Aphorismos”, перші чотири томи якої він уже мав³³. Подеколи книги замовлялися монахами у Петербурзі через інших ченців монастиря, посланих туди у справах³⁴.

Наведені вище приклади свідчать про матеріальну спроможність окремих монахів збирати книги. Але слід розглянути питання фінансової можливості придбання друків ченцями детальніше. Цікаво, що матеріальне становище іноків у XVIII ст. якраз залежало від рівня освіти. Випускники духовних навчальних закладів мали можливість нести послушання за межами своїх обителей, за що отримували гроші, а також у чернечих спільнотах монастиря. В останньому випадку при відсутності значних перешкод (в першу чергу – пороків, нелояльності до влади тощо) вони посідали перші місця у монастирській ієрархії і, відповідно, отримували більші “духовні хліби” від поділу прибутків. У 1759 р. митрополит Арсеній відправив трьох ченців-випускників богословії у різні обителі (Полтавську, Густинську, Ніжинську) Київської єпархії на проповідницьке послушання. Архієрей призначив видати їм з монастирів (крім постійної соборної порції) як нагороду одяг вартістю до 50 рублів³⁵. При бажанні кожен чернець міг використати частину коштів на придбання книг, оскільки найнеобхіднішим забезпечений був від обителі. Крім того, як правило, ченці не мали фоліантів, а користувалися малоформатними екземплярами, досить часто – “чвертковими”, які коштували дешевше. За меншу ціну продавалися книги, які вже були у

³² Див., наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1.

³³ *Петров Н. И.* Акты и документы... – К., 1907. – Т. IV: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.). – С. 147–148.

³⁴ Див., наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 76. – Арк. 30зв.

³⁵ *Петров Н. И.* Акты и документы... – Т. II (1751–1762 гг.). – С. 282–283.

вжитку (наприклад, при розпродажу речей померлого ченця). Зокрема, “Требник малый ветхий”, Акафістник, Правильник могли коштувати по 30 копійок (1758 р.)³⁶. “Аркушеву” книгу нового видання без розкішної оправы, якою вже користувалися, можна було придбати за 1–2 рублі. Ціна нових “чверткових” томиків богослужбового змісту найчастіше коливалася у межах 1 рубля³⁷. Важче визначити ціну латиничних книг, зокрема XVII ст. Втім їхня наявність у приватних чернецьких збірках³⁸ свідчить про можливість придбання й такого репертуару. Оцінка бібліотеки видубицького ігумена Сифа Гамалії († 1767 р.) показує, що 12 з 13 наявних примірників латиничних видань коштували менше рубля кожен³⁹. Для порівняння, у другій половині 60-х років на Лівобережжі відро сивухи продавалося за 1 рубль 20 копійок, відро водки – 2 рублі 40 копійок, шабля – 50 копійок, курка – 2 копійки, вівця – 27 копійок, смушкова шапка – 30 копійок⁴⁰. Наведений ряд цін дещо сумбурний. Але зрозуміло, що книги коштували досить дорого.

Для кращого зіставлення доцільніше виразити любов до книжного слова, порівнюючи вартість бібліотек із вартістю всього майна ченця. Речі видубицького ієромонаха Ієсея за оцінкою їх після смерті власника у 1758 р. коштували 48 рублів 80 копійок. З них на книги приходилося 8 рублів 90 копійок, а на одяг – аж 32 рублі 50 копійок⁴¹. У загальній вартості майна видубицького монаха Митрофана (1775 р.) 27 рублів 74 копійок, бібліотека посіла частку у 5 рублів 20 копійок⁴². Як бачимо, при особливій любові до книжності ченці могли по іншому планувати свої витрати, надаючи перевагу купівлі книг, а не одягу чи речей побуту. Крім того, в іноків бували й відкладені певні суми, про що свідчать їхні духівниці. Для прикладу, видубицький ієромонах Йоасаф заповів братії на поминання його та його батьків 20 рублів⁴³. Зрозуміло, що в нормах та поняттях часу було залишити по собі гроші на поминальні богослужіння, трапезу і т. п. Але в даному випадку йшлося про досить значну суму, яка хоч частково могла б використатися за життя на придбання книг. Проте, очевидно, Йоасафові цілком вистачало вже наявних у нього 5 примірників богослужбового змісту⁴⁴. Крім поділу грошей, із “спільної кружки” окремі ченці могли отримувати прибутки й від власного рухомого майна. Пустинно-миколаївський монах Єрмолай, наприклад, згадував у своєму заповіті про 15 власних “пняй” бджіл, які зберігав у зятя⁴⁵.

³⁶ ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 1зв.

³⁷ Там само. – Ф. 127. – Оп. 153. – Спр. 8. – Арк. 2.

³⁸ Див., наприклад: Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 2зв.

³⁹ Там само. – Спр. 200а. – Арк. 33–34.

⁴⁰ *Мордвинцев В.* Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998. – С. 27–28.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 1–1зв.

⁴² Там само. – Спр. 553. – Арк. 1.

⁴³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 2.

⁴⁴ Там само. – Арк. 1.

⁴⁵ Там само. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 178. – Арк. 2.

Отже, незважаючи на досить високі ціни, ченці мали можливості для комплектування власних книгозбірень, і відомі реєстри окремих порівняно великих бібліотек це підтверджують. Убогі іноки-бібліофіли могли переписувати тексти, що засвідчують наявні в колекціях манускрипти. Крім того, навіть якщо відкинути репрезентативність кількісного фактора, добрим індикатором залишається якісний – що, хай і з малої колекції, київський монах волів мати під рукою?

Подам відомості про бібліотеки окремих ченців із зазначенням їхнього місця у монастирській ієрархії та року описування збірки (це найчастіше – рік смерті власника) у вигляді таблиці. Оскільки репертуар більшості відомих збірок типовий – як правило, Тестаменти, Повечірники, Правильники, Півустави, Требнички, Псалтирі, Акафістники, Молитовнички і в меншій мірі інші книги (Мінеї, Тріоді, Службники, Ірмолої тощо) – то для зручності позначимо їх як “богослужбові”, хоча й не всі вони призначалися для спільної молитви, а також і для приватного молитовного правила:

Чернечі книжкові колекції

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
золотоверхо-михайлівський економ Веніамин	1735	15–16	богослужбові, рукописний Регламент та книги Афанасія Александрійського і Іоана Златоустого, “Книжица о Св. Агнце”, “Діоптра”, “Синаксарь”, короткий опис земного “круга” ⁴⁶
видубицький полатний монах Йосиф	1757	2	Молитвослов, Псалтир ⁴⁷
видубицький намісник ієромонах Ієсей	1758	10	богослужбові ⁴⁸
видубицький намісник ієромонах Ісяя	1759	7	богослужбові ⁴⁹
видубицький ієромонах Йоасаф	1760	5	богослужбові ⁵⁰
видубицький ієромонах Мефодій	1762	5	богослужбові та “Книжка казуси четверткова” ⁵¹

⁴⁶ Там само. – Ф. 169. – Оп. 5. – Спр. 97. – Арк. 2–3.

⁴⁷ Там само. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 4.

⁴⁸ Там само. – Арк. 1–1зв.

⁴⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 3.

⁵⁰ Там само. – Спр. 97. – Арк. 1.

⁵¹ Там само. – Арк. 10.

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
видубицький ієромонах Мелетій	1762	9	богослужбові ⁵²
пустинно-миколаївський шафар монах Єрмолай, неграмотний	1763	жодної ⁵³	
катедральний ієромонах Йоаким Костенецький	1764	9	Переважно навчальні: латиницею (моральна теологія, філософія, поетика, твори Цицерона, Еразма Ротердамського) або кількामовні (“Домашние разговоры” французькою, німецькою, латинською та російською, латинська граматика В. Лебедева російською, латинонімецько-російський лексикон Христофора Целарія) ⁵⁴
видубицький шафар ієродиякон Пахомій	1770	9	богослужбові та “Алфавит Духовный” ⁵⁵
видубицький шафар ієродиякон Феодосій	1771	3	богослужбові та “книжка рукописная четверткова” ⁵⁶
видубицький рясофорний монах Іов, убогий, повністю утримувався монастирем	1772	жодної ⁵⁷	
видубицький рясофорний монах Донат, убогий, повністю утримувався монастирем	1772	жодної ⁵⁸	
видубицький ієромонах Гавриїл	1773	5	богослужбові та “Алфавит Духовный” ⁵⁹
видубицький ієромонах Віктор	1774	жодної ⁶⁰	

⁵² Там само. – Арк. 13.

⁵³ Там само. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 178. – Арк. 3.

⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2440. – Арк. 26.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 14–14зв.

⁵⁶ Там само. – Спр. 322. – Арк. 47.

⁵⁷ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4228. – Арк. 25.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 22.

⁶⁰ Там само. – Арк. 11–11зв.

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
видубицький городничий монах Орест	1774	6	богослужбові та 3 рукописні книжки без назви; цілком вірогідно, що призначалися для господарчих записів ⁶¹
видубицький рясофорний монах Мирон	1774	15	лише 3 “книжкі писані рускимъ и латинским характером”, решта – латиною, польською. Є частина грецького словника. Репертуар: Біблії (в т. ч. і Вульгата), Псалтир, словники, навчальна література, книга Лазаря (Барановича) ⁶²
братський ієромонах Яків Блоницький	1774	92 власних та 6 із бібліотек	“Русская”, напевно, лише одна, решта латиницею, грекою, книги з теології, логіки, багато лексиконів, словників, граматик, в т. ч. і його власна, твори Ротердамського, Лютера, Медіоланського, Аврелія Августина тощо ⁶³
видубицький полатний монах Митрофан	1775	5	богослужбові ⁶⁴
видубицький економ ієромонах Ісає	1776	жодної ⁶⁵	
братський ієромонах Іосиф Шаула	1776	жодної ⁶⁶	
видубицький ієромонах Віктор	1779	22	7 друкованих “русских” (богослужбові, “Новое описание сфер”, каталог власних імен у Біблії, календар, “Учреждение императорского воспита-

⁶¹ Там само. – Арк. 9–10.

⁶² Там само. – Арк. 2–3.

⁶³ Там само. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 37. – Арк. 8–9зв.

⁶⁴ Там само. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 553. – Арк. 1.

⁶⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 32–34зв.

⁶⁶ Там само. – Ф. 127. – Оп. 171. – Спр. 35. – Арк. 7.

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
видубицький монах Аарон	1779	жодної ⁶⁸	тельного дому”), 5 латинських (навчальні, медична), 10 манускриптів (богослужбові, бесіди Макарія Єгипетського, короткий російський літописець, “Книга о спокойствѣ и удовольствѣ чловѣческом”, Номоканон, “Открытие сокровенных художеств” та ін.) ⁶⁷
видубицький ієромонах Стефан	1781	3	богослужбові та “Книжица Руно орошенное” ⁶⁹
видубицький ієродиякон Іона	1782	3	богослужбові ⁷⁰
видубицький монах Мойсей, економічне послушання	1782	10	богослужбові ⁷¹
видубицький ієромонах Спиридон	1783	2	богослужбові ⁷²

У запропонованій таблиці представлена інформація майже виключно про колекції видубицьких ченців, що пояснюється, очевидно, кращою збереженістю на сьогодні матеріалів про монастир. Вже на другу половину XIX ст. в архіві Видубицької обителі містилося більше документів, ніж у решті київських разом взятих⁷³. Однак навіть така вибірка показує деякі характерні риси чернечих “літературних” смаків. Перше, що впадає в око – кількість книг, яких у більшості випадків менше десятка (зазначимо – як у “чиновного”, так і в “рядового” монашества). Така кількість поєднана, як правило, з типовим змістом (богослужбовим). Репертуар цілком узгоджується з рівнем освіченості більшості ченців (навчені “русской грамоти”). Як

⁶⁷ Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 33зв.–34.

⁶⁸ Там само. – Арк. 28–28зв.

⁶⁹ Там само. – Спр. 723. – Арк. 4.

⁷⁰ Там само. – Спр. 744. – Арк. 8.

⁷¹ Там само. – Арк. 2–2зв.

⁷² Там само. – Спр. 723. – Арк. 22зв.

⁷³ Г. Рукописи Киево-Выдубицкого монастыря // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 16. – Отд. II. – С. 530.

бачимо, зміст книг цієї групи монахів не свідчить про їхнє послуговування книжним словом (крім Святого Письма), а лише про користування типовим набором богослужбових та для приватної молитви текстів.

Репрезентативною є й друга група приватних чернечих книгозбірень із ширшим репертуаром та латинськими книгами. Цікаво, що, як правило, у таких збірках скупіше, ніж у першій групі, представлені богослужбові тексти, і майже завжди трапляється навчальна література. З певністю можна твердити про належність цих бібліотек колишнім “академікам” (навченим лише “русской” грамоти ченцям зміст латинських друків був недоступний), які становили у досліджуваних обителях меншість. Не можна сказати, що репертуар їхніх бібліотек був широким, але принаймні він не обмежувався тільки сакральними текстами. В таблиці показано, що деякі ченці з такими бібліотечками цікавилися не лише релігійною літературою, а й колекціонували світські книги. Однак не слід твердити про таку саму однорідність і велику подібність їхніх збірок, як у першій групі монахів. Натомість, репертуар свідчить принаймні про вищий рівень освіти власника.

Окремо варто зупинитися на колекції ієромонаха Якова Блоницького. Як бачимо, вона не зовсім “вписується” у решту. На її змісті відбилися особисті лінгвістичні зацікавлення власника. Зазначимо, що репертуар бібліотеки Якова теж типовий для XVIII ст., але коли його порівнювати із книгозбірнями інтелектуалів рівня Блоницького, зокрема, окремими настоятельськими. Самого ченця важко, як видно з уже наведених біографічних даних, пов’язувати із якимось монастирем. Він є якраз представником того прошарку українського чернецтва XVIII ст., яке хоча й приймало постриг у Києві чи інших обителях митрополії, але довго там не затримувалося, курсуючи по всій Російській імперії та несучи різні послухання. Яків Блоницький належав до тієї групи вчених монахів XVIII ст., які за влучним, хоча й дещо перебільшеним висловом І. Смолича, ніколи не бачили монастиря⁷⁴. Повернення таких ченців до місця прийняття обітів траплялося найчастіше на схилі віку. Зрозуміло, що бібліотеки інтелектуалів рівня Якова Блоницького становили меншість.

Підсумовуючи наші спостереження над книгозбірнями київських ченців, зазначимо, що навченість лише “русской” грамоті обмежувала спроможність монахів поглиблювати свою духовність через читання іншомовних книг. А коло читання “русских” було звужене лише до Святого Письма і послуговування сакральними текстами. Очевидно, що приклади з приватними бібліотеками верифікують наше спостереження про нечитання миколаївськими ченцями книг із книгозбірні обителі. Таким чином, більшість київського монашества, як правило, не мала можливості “споживати духовність” через друковане/писане слово, самотійно не знайомилася із писемними джерелами Святого Передання східної Церкви, не кажучи вже про читання богословських чи філософських творів.

⁷⁴ Смолич І. К. История Русской Церкви. 1700–1917. – М., 1996. – Т. I. – С. 290–291.

Недослідженість структури чернецтва та фрагментарність даних не дає змоги порівнювати, наприклад, типовий освітній рівень намісників, духівників, економів і т. д. та фонди їхніх книжкових зібрань. Спостереження показують, що шукати якихось характерних прикмет освіченості серед них не завжди доцільно. Зокрема, кирилівський намісник (друга після настоятеля особа в монастирській ієрархії) Софроній (був десь між 1748 та 1774 рр.) навчався лише “русской грамоти”, так само як і петропавлівський духівник Пахомій (згадується під 1772 р.)⁷⁵. Натомість, достовірно можна твердити про високий освітній рівень київських настоятелів.

Бібліотеки ігуменів та архімандритів

Відомі біографії далеко не всіх київських настоятелів, але серед тих, що знаємо. випадки малоосвіченості ігуменів чи архімандритів будь-якої з досліджуваних обителей становлять поодинокі винятки. Вважається, що для Св. Синоду головним мірилом достоїнства кандидатів на настоятельські місця було “школьное образование”⁷⁶, проте не завжди. Студіювання у вищих духовних закладах виглядає як безумовна необхідність призначення київськими настоятелями тоді, коли в Росії ще не пройшла секуляризаційна реформа і не з’явилися “вакансові” ігумени та архімандрити. Але коли це сталося, то зустрічаємо винятки з правила. Зокрема, настоятелі з низьким освітнім рівнем номінувалися з кандидатів, які присилалися з Росії (хоча етнічно були українцями). Нам відомо три приклади таких призначень. Перший стосується кирилівського ігумена Амфілохія (1769–1770 рр.), навченого лише “русской грамоти читать і писать”. Він прибув із Росії після багаторічних послухань вже з ігуменським саном⁷⁷. Другий – петропавлівського ігумена Фадея (1777–1779 рр.), який до поставлення в Петропавлівський монастир був “строителем” Моровської пустині, катедральним економом, ігуменом Георгіївського Козелецького монастиря⁷⁸, тобто, як бачимо, мав досвід “управлінської роботи”, а відтак і підстави бути віддяченим. На останній чинник у призначенні на ігуменство вказує одночасне виконання послухання катедрального економа. Третій приклад – навченого “русской грамоте” та іконописанню софійського намісника ієромонаха Арсенія (з 1784 р.). Але цього ченця теж звільнили “на обещаніє” в катедральну обитель з Росії, і він вже мав ігуменський сан⁷⁹. Таким чином, джерельний фактор не дає змоги однозначно говорити про освіту настоятелів першої половини XVIII ст. Однак пізніші приклади малоосвіченості серед них пов’я-

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 88. – Арк. 1–2; Оп. 1020. – Спр. 4310. – Арк. 223–224зв.

⁷⁶ Харламович К. В. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 558.

⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1980. – Арк. 5зв.–6.

⁷⁸ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 4629. – Арк. 43зв.–44.

⁷⁹ Там само. – Оп. 180. – Спр. 32. – Арк. 2–3.

зані саме з потребою нагороди і “розміщення” переведених в Київ з Росії після секуляризаційної реформи.

Відносна одноманітність освітнього рівня київських “пастирів іночого стада” дозволяє предметніше глянути на їхні приватні книжкові зібрання. Зазначу, що кількісний склад книгозбірень настоятелів зумовлювався, власне, і суб’єктивними обставинами – архімандрити та ігумени різних обителей до того, як очолити монастир, займалися різними обителей діяльністю, виконували різні обов’язки, мали нерівні фінансові можливості для придбання книг. Проте не обов’язково книгозбірні настоятелів найбільш бідних монастирів були меншими. Наприклад, після смерті ігумена Петропавлівської обители Софронія († 6 лютого 1786 р.) залишилось 10 книг⁸⁰. Натомість, в одного з його попередників – Петра Артовського [як тут] († 1768 р.) – їх було 116⁸¹. У реєстрі власного майна, складеного після смерті кирилівського ігумена Феофана Жолтовського 16 січня 1761 р., книги взагалі не згадуються⁸², так само як і в посмертному описі речей золотоверхо-михайлівського архімандрита Модеста Стефановича († 1768 р.). Про останнього зазначається, що всі свої гроші та рухоме майно він роздав ще за життя⁸³. Серед речей настоятелів кирилівського монастиря ігумена Феодосія Гленського значиться в реєстрі 1 книга⁸⁴, у заповіті архімандрита Кирила († 1783 р.) – 16 томів (13 назв)⁸⁵, а у його наступника Миколая Цвіта († 23 травня 1784 р.) описано більше 83⁸⁶.

В описі речей золотоверхо-михайлівського настоятеля Йоаникія Скабовського 1753 р. зареєстровано 37 томів⁸⁷. 36 книг значилося в колишнього братського архімандрита Сильвестра Ляскоронського на час його смерті 8 травня 1754 р. (помер у Видубицькій обители)⁸⁸. Після смерті кирилівського ігумена Мелхіседека Орловського залишилося 34 книги, які в 1765 р. передали в бібліотеку Академії⁸⁹. Видубицький ігумен Сиф Гамалія залишив по своїй смерті збірку із 23 назв⁹⁰.

⁸⁰ Там само. – Спр. 12. – Арк. 11–11зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 69. – Спр. 15. – Арк. 2–3.

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1832. – Арк. 37–40; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 185–228. – Арк. 123–124зв.

⁸² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 154. – Спр. 4. – Арк. 2.

⁸³ Там само. – Оп. 1024. – Спр. 1831. – Арк. 1зв.

⁸⁴ Там само. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 2зв.–3.

⁸⁵ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2691. – Арк. 3зв.

⁸⁶ Там само. – Оп. 178. – Спр. 43. – Арк. 19–20.

⁸⁷ Там само. – Оп. 148. – Спр. 56. – Арк. 9–9зв.

⁸⁸ Там само. – Оп. 1024. – Спр. 873. – Арк. 4–4зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 35. – Спр. 424. – Арк. 140зв.–143зв.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб., 1912. – Т. XXXIV (1754 г.). – Прилож. XXIV. – Стб. 691–692.

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 159. – Спр. 114. – Арк. 17–18; *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия: (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – С. 285.

⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 200а. – Арк. 16–17.

Найбільша настоятельська бібліотека, яка мені відома, – колекція видубицького ігумена Якова († 16 березня 1774 р.). Вона налічувала 372 власні книги (ще 16 він позичив із Михайлівського Золотоверхого та Софійського монастирів, академічної бібліотеки), що майже вдвічі перевищувало кількість видубицької монастирської книгозбірні, і 62 зв'язки документів та окремі документи⁹¹. Це не означає, що не існувало більших книжкових фондів. Інформація про бібліотеки міститься, як правило, у посмертних реєстрах майна їх власників. А це ускладнює збір даних про колекції, враховуючи, що багатьох настоятелів переміщували і вони помирали не в київських обителях.

На відміну від монастирських бібліотек, комплектування яких інколи носило примусовий характер, колекціонування книг настоятелями, очевидно, відображає їхні власні уподобання та потреби. Останні, в свою чергу, зумовлювались умовами діяльності (необхідність мати словники, законодавчі акти і т. п.). Звичайно, ігумени та архимандрити при потребі могли користуватися книгами з монастирських бібліотек (не лише своєї обителі, а й інших). Але, як правило, таке користування відбувалось не на місці зберігання фонду, а книги бралися навіть ректорами Академії “для прочету” до себе в келію⁹². Таким чином, бібліотеки ігуменів та архимандритів свідчать, у першу чергу, про їх власні смаки та про те, які книги мали бути “під рукою”, що дає змогу охарактеризувати певне коло їхніх інтелектуальних зацікавлень. Під цим кутом зору не відіграє ролі навіть те, чи вони регулярно вправлялися в читанні. Зокрема, можемо припускати, що, навпаки, не практикувалося часте “споживання” друкованого слова окремими настоятелями, в першу чергу, братськими. Ректорам Академії взагалі через цілий ряд обов'язків важко було знайти час на читання “позалекційних” книг⁹³.

Репертуар збірок настоятелів іноземними мовами (латинська, німецька, польська, французька, італійська, грецька, а іноді й англійська) майже в усіх відомих мені випадках кількісно переважає кириличні друки та рукописи. Для прикладу, збірка Сильвестра Ляскоронського нараховувала 24 латинські книги, 4 польські, 2 німецькі (в тому числі граматику), 1 французьку і лише 6 “руською” мовою. Причому зміст останніх книг, за винятком літопису св. Димитрія (Ростовського) та православного сповідання віри, був богослужбового характеру⁹⁴. З 37 томів золотоверхо-михайлівського настоятеля Йоаникія Скабовського 17 складали латиномовні, 3 польськомовні, 1 грець-

⁹¹ Там само. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 18–62; Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 1–7, 11–26.

⁹² Див., наприклад: *Петров Н. И.* Акты и документы... – Т. IV: (Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.)). – С. 179–180.

⁹³ *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия. – С. 291.

⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 873. – Арк. 4–4зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 35. – Спр. 424. – Арк. 143–143зв.; Описание документов и дел... – СПб., 1912. – Т. XXXIV: 1754 г. – Стб. 691–692. – Прилож. XXIV.

комовна, 10 “руських” книг, 1 змішаний “руско”-латино-грецький лексикон та ще 4 примірники невстановленою мовою. Серед кириличних друків, крім богослужбових та двох симфоній, фігурують “Синопис”, “Камінь віри”, казання і православне визнання віри. Серед польських теж знаходився Псалтир і польські казання. Натомість, решта книг (латиною і четверо невстановленими мовами) – це філософські, богословські, історичні твори, проповіді, коментарі. Серед авторів значаться незмінний Еразм Роттердамський, Феофан Прокопович, Бароній⁹⁵. Латинські книги кирилівського ігумена Мелхіседека Орловського налічували 31, а кириличні лише 3 примірники. Репертуар перших в цілому типовий, але дещо ширший, ніж у Йоаникія Скабовського. Зокрема, серед них фігурують твори Даниїла Веймана, Марка Аврелія, Арістотеля, Геракліда, Томи Кемпійського та ін. Натомість, відсутні біблійні та богослужбові тексти так само, як і серед примірників кириличного друку. До останніх відносилися книги “О множестве мира”, “Истинной христианин” та опис хоробрості Петра I⁹⁶.

В описах бібліотек майже зовсім не значаться твори Отців і Вчителів Церкви, поширені в православному середовищі, зокрема серед монашества – св. Василя Великого, св. Григорія Богослова, св. Іоана Ліствичника та ін. Іноді зустрічаються писання св. Іоана Златоустого. Проте їх присутність пояснюється, либонь, вимогою одного з положень Духовного Регламенту, згідно з яким кожен проповідник зобов’язувався мати і читати книги Златоустого⁹⁷.

Частину фонду бібліотек складала богослужбова література (Євангелія, Служби святам, Псалтирі тощо)⁹⁸.

Друки латиницею – це книги, які використовувались як підручники в Київській академії, західні богословські та філософські твори, коментарі на Святе Письмо, досить значна кількість різноманітних лексиконів та граматики, географічні й історичні твори тощо. Серед авторів часто зустрічаються Феофан Прокопович (і латиною, і кирилицею), Еразм Роттердамський, Ціцерон, Страбон, Станіслав Оріховський та ін.

Менші книгозбірні деяких настоятелів 70–80-х років XVIII ст., особливо тих, хто мав нижчий освітній рівень, до того ж довго перебував у Росії,

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 148. – Спр. 56. – Арк. 9–9зв.

⁹⁶ Там само. – Оп. 159. – Спр. 114. – Арк. 17–18.

⁹⁷ Духовный Регламент, тщанием и повелением всепресветлейшого державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – 3-е изд. – М., 1866. – С. 66.

Відсутність у бібліотеках книг Отців Церкви зовсім не означає, що змісту їх творів не знали. Зустрічається багато згадок про добру обізнаність з ними, але, як бачимо, у власних колекціях вони були рідкістю.

⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 18–34зв.; Оп. 178. – Спр. 43. – Арк. 19–20; Оп. 180. – Спр. 12. – Арк. 11–11зв.; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 185–228. – Арк. 123–124зв.; Спр. 672. – Арк. 57–58 та ін.

дещо відрізняються за репертуаром від більших, де основну частину становили тексти латиною. Для прикладу, кирилівський архімандрит Кирило († 1783 р.), розподіляючи все своє майно, згадує такі книги: річне коло житій святих у 4-х томах, Печерський Патерик, святкову та загальну Мінеї, Пояснювальну і Слідувану Псалтирі, Пісню та Цвітну Тріоди, Тестамент, бесіди св. Іоана Златоустого і писання св. Димитрія Ростовського, в тому числі літопис⁹⁹. Такий склад колекції настоятеля пояснюється (і відповідає), швидше за все, рівню його освіти: Кирило закінчив лише клас піітики в Київській академії¹⁰⁰.

У фондах книгозбірень досить широко представлена світська література. Зокрема, багато російськомовних друків XVIII ст. якраз є творами з історії, географії, точних наук, астрономії. Часто зустрічаються твори М. Ломоносова, інколи – В. Тредіаковського, календарі, юридична література (регламенти, устави, виписки із законів, постанов)¹⁰¹. Для прикладу, з 10 назв “руських” видань видубицького ігумена Сифа Гамалії 5 можна віднести до світської літератури. Це російський атлас із 12 карт, буквар, опис комети 1744 р., “Разсуждения Петра Великого к начатию войны” проти шведського короля та Синопсиси. Решта кириличних книг становлять Тестамент, Псалтир, два Правильники та рукописний екземпляр про шлюби з іновірними¹⁰². Очевидно, крім секуляризаційних тенденцій у сфері освіти (особливо у другій половині XVIII ст.), їх присутність у бібліотеках зумовлювалася прагматичними міркуваннями (для орієнтування у законах, історії Російської держави, використання у побуті, господарстві тощо).

Значну частину рукописної і частково друкованої колекції видубицького ігумена Якова становлять матеріали з історії української та російської Церков, Київської єпархії, монастирів, митрополитів, привілеї Церкви¹⁰³. Це пояснюється, очевидно, участю ігумена Якова у складанні пунктів від Київської митрополії під час підготовки “Нового Уложения” та його власними зацікавленнями історією. Зокрема, в одному із своїх листів до М. М. Бантиша-Каменського від 21 лютого 1773 р. ігумен повідомляє про висилку “до иерархии и до лексикона исторического российского касающиеся обстоятельства..., о святителе Димитрии Ростовском чудотворце”¹⁰⁴.

Підсумовуючи, зазначу, що склад настоятельських бібліотек, хоча й різнився кількісно, а все ж мав спільні риси. В першу чергу це стосується

⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2691. – Арк. 3зв.

¹⁰⁰ Там само. – Оп. 1043. – Спр. 17. – Арк. 13зв.–14.

¹⁰¹ Див., наприклад: Там само. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 18–34зв.; Оп. 178. – Спр. 43. – Арк. 19–20; Оп. 180. – Спр. 12. – Арк. 11–11зв.; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 185–228. – Арк. 123–124зв.; Спр. 672. – Арк. 57–58.

¹⁰² ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 200а. – Арк. 16зв.–17.

¹⁰³ Там само. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 36–38зв.

¹⁰⁴ *Петров Н. И.* Акты и документы... – Т. IV. (Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.)). – С. 147.

наявності, в більшості випадків – переважаючої, книг іноземними мовами. Бібліотеки “пастирів іночого стада” вказують на інтелектуальний розрив між ними і їхніми “вівцями”. І це не дивно, адже київські настоятелі, особливо в першій половині XVIII ст., належали до церковної еліти, і не лише Київської митрополії, а й усієї Російської імперії.

Загалом, опираючись на виявлені та опрацьовані реєстри книг приватних колекцій, варто констатувати досить скупе і “тематично” обмежене послуговування книжним словом більшості київських ченців.